

Samen uit armoede: hoe kunnen fondsen het verschil maken?

Input document voor het ECSP Armoede Learning Event op 20 september 2017.

Roeland van Geuns en Marjoka van Doorn*
In opdracht van Erasmus Centre for Strategic Philanthropy

* Hogeschool van Amsterdam, Lectoraat Armoede Interventies.

Samen uit armoede: hoe kunnen fondsen het verschil maken?

ECSP: september 2017

Input Document

Dit document wordt gebruikt als input voor het ECSP Armoede Learning Event dat op 20 september 2017 plaats vindt in Den Haag. Tijdens deze dag worden in een interactief programma diverse uitdagingen rondom armoede interventies voor filantropische fondsen besproken. Hierbij worden de verschillende perspectieven belicht: vanuit fondsen, vanuit de overheid en vanuit uitvoerende organisaties. De dag is bedoeld als inspiratie voor prikkelende discussie, terwijl fondsen met elkaar in dialoog kunnen gaan over andere, nieuwe en betere manieren om op het gebied van armoede effectief te zijn. Dit document zal aangevuld worden met de uitkomsten van het Armoede Learning Event.

Erkenning

Deze inventarisatie is uitgevoerd door het Lectoraat Armoede Interventies van de Hogeschool van Amsterdam in opdracht van het Erasmus Centre for Strategic Philanthropy. De auteurs willen graag de fondsen die hebben meegewerkt hartelijk bedanken voor hun openheid en de tijd die zij hebben genomen om met de onderzoekers te spreken. Zonder deze openheid was dit discussiestuk niet tot stand gekomen. Het ECSP - Ann Huijbregts en Bodille Arensman - willen ze bedanken voor de strategische sturing, de input en de feedback op de verschillende concept versies van het stuk. Ook het inhoudelijke voorwerk van Arwen Hoogenbosch was een belangrijke basis voor de interviews en het discussiestuk.

Inhoudsopgave

Samen uit armoede: hoe kunnen fondsen het verschil maken?	2
Samenvatting	
1 Inleiding.....	5
2 Omvang, aard, oorzaken en gevolgen van armoede en schulden	6
2.1 Omvang en aard.....	7
2.2 Oorzaken van armoede en schulden	8
2.3 Gevolgen van armoede en schulden	10
3 Uitdagingen	10
3.1 Inhoud programma's, projecten en interventies	11
3.2 Randvoorwaarden	18
4 Uitdagingen voor fondsen	19
5 Conclusie	23
Geraadpleegde literatuur	24
Geïnterviewde organisaties en personen.....	26

Samenvatting

Armoede is een groeiend probleem in Nederland, terwijl de overheid zich steeds vaker terug trekt. Meer en meer wordt een beroep gedaan op de zelfredzaamheid van burgers en de participatie samenleving, waarin burgers in eerste instantie zelf met hun netwerk de problemen moeten oplossen. Dit heeft ertoe geleid dat steeds meer maatschappelijke organisaties en ook filantropische fondsen zich richten op het versterken of ontwikkelen van initiatieven gericht op ondersteuning van de groeiende groepen armen. De groeiende armoede-en schuldenproblematiek in Nederland is aanleiding geweest voor het ECSP om een inventarisatie te maken van wat Nederlandse fondsen doen op het gebied van armoede interventies, hoe zij dit strategisch aanpakken en tegen welke grote uitdagingen zij aanlopen. Hier is dit discussie stuk uit voort gekomen dat als input dient voor het Armoede Learning Event dat ECSP op 20 september 2017 organiseert. Dit stuk is gericht op filantropische fondsen en heeft als doel het aanzetten en inspireren tot nadenken, reflecteren en leren. Vooral rondom de vragen: welke ontwikkelingen en overwegingen voor fondsen bepalend zijn? Welke strategie en positie zij innemen? Hoe de rol van fondsen kan worden versterkt en verbeterd om de armoede problematiek grondiger aan te pakken?

De inventarisatie laat zien dat fondsen steeds strategischer zijn gaan werken, gericht op het ontwikkelen van eigen projecten, het versterken van bestaande projecten en capaciteiten en ook steeds duidelijker met de effectiviteitsvraag voor ogen. “Hoe kunnen we het verschil maken?” Is een veel gehoorde vraag. Rondom armoede is deze vraag niet gemakkelijk beantwoord, de problemen zijn complex en politiek. Fondsen kunnen wel degelijk een verschil maken als het gaat om armoede interventies. Er zijn daarom een aantal belangrijke uitdagingen die in dit stuk ter sprake komen.

Fondsen werken van oudsher reactief, maar juist de ontwikkeling naar de strategische filantropie en de complexiteit van armoede vragen een proactieve manier van werken. Om een verschil te kunnen maken moeten de oorzaken worden aangepakt, maar veel van de focus blijft op de gevolgen gericht. De problemen rondom armoede zijn vaak ook systemisch van aard. Sommige fondsen richting hier expliciet hun strategie op in, terwijl andere fondsen meer indirecte vormen van beïnvloeding nastreven of juist een neutrale positie. Daarbij komt nog de terugtrekkende rol van de overheid die de vraag oproept of deze lacunes op moeten vullen? Ook roept het vragen op of en hoe fondsen complementair kunnen zijn aan bestaande (overheids-) structuren en systemen? Een andere uitdaging die sterk naar voren kwam is het belang van effect meting in de strategische filantropie. Moet je als fonds richten op direct resultaat en zichtbare outcomes of op lange termijn impact? Hoe en met welk doel meet je de effectiviteit en hoe laat je dit terugvloeien in je programma's? Moet je daarbij wel of niet experimenteel onderzoeken versus wel of niet evidence-based werken?

Deze inventarisatie geeft een overzicht van de armoede problematiek in Nederland en specifiek de verschillende rollen die fondsen hierin spelen en de uitdagingen waar zij voor staan. Het is niet bedoeld om alle antwoorden te geven, maar juist bedoeld om aan te zetten tot nadenken, reflectie en leren in een gezamenlijk proces. Om zodoende te inspireren tot verdere ontwikkeling en verbetering van de concrete aanpak en de rol van fondsen in armoede interventies.

1 Inleiding

Ron en Ramona, Dennis van de dierenwinkel 'Ambulia', Carmelita en Ditte: meer dan een miljoen Nederlanders keken eind 2016 naar deze hoofdpersonen uit de serie *Schuldig*. De waardering voor deze indringende documentaire over schulden in de Vogelbuurt in Amsterdam Noord ging veel verder dan de pure kijkcijfers. Sarah Sylbing en Esther Gould, makers van *Schuldig*, kregen vrijwel alle prijzen waar de serie voor in aanmerking zou kunnen komen. De serie zelf en de aandacht die zij kreeg, zijn een uitdrukking van het feit dat armoede en met name schulden in Nederland eindelijk de aandacht krijgen die ze verdienen. Vanaf het begin van de economische crisis in 2008 is het aantal mensen dat in Nederland te maken heeft met een (zeer) laag inkomen en/of schulden gegroeid. In 2013 ligt het aantal huishoudens dat 'in armoede' leeft, dat wil zeggen dat een inkomen heeft onder de armoedegrens van het CBS, voor het eerst sinds begin deze eeuw weer boven de tien procent. In 2015 heeft bijna een op de vijf Nederlandse huishoudens te maken met een risico op problematische schulden. Tegelijkertijd trekt de overheid die een grondwettelijke taak heeft de bestaanszekerheid van Nederlanders te beschermen zich gedurende de crisisperiode (en eigenlijk eerder al) terug van die taken die sinds de jaren '50 tot de 'verzorgingsstaat' gerekend werden. Dat gebeurt door taken te schrappen of door uitgaven te verlagen. Er wordt een groter beroep gedaan op de zelfredzaamheid van burgers en op 'de dragende samenleving'. Burgers moeten in eerste instantie hun problemen zelf samen met hun netwerk oplossen. Pas in laatste instantie is de overheid aan zet.

Gevolg van deze ontwikkelingen is dat de maatschappelijke behoefte aan hulp voor mensen die van (te) lage inkomens (moeten) rondkomen, sterk is toegenomen. Dat heeft bij allerlei maatschappelijke organisaties geleid tot het versterken of ontwikkelen van initiatieven gericht op de ondersteuning van deze groepen. Ook bij vermogensfondsen zien we deze ontwikkeling. Sommige hebben er een apart aandachtspunt van gemaakt, andere hebben zelfs een programma ontwikkeld specifiek gericht op het terugdringen van armoede. De groeiende armoede- en schuldenproblematiek en de aandacht daarvoor vanuit fondsen was voor het Erasmus Centre for Strategic Philanthropy (ECSP) aanleiding om aan de lector Armoede Interventies aan de Hogeschool van Amsterdam te vragen een discussiestuk te schrijven. Dit discussiestuk of 'think piece' heeft als doel de Nederlandse vermogensfondsen aan te zetten tot het verder nadenken over en reflecteren op hun rol ten aanzien van dit maatschappelijke vraagstuk.

In dit discussiestuk hebben wij ons specifiek gericht op filantropische fondsen. Wij hebben op een rij gezet welke ontwikkelingen en overwegingen een rol zouden kunnen spelen bij het bepalen van de positie en strategie van Nederlandse vermogensfondsen en hoe deze fondsen hiermee een zo groot mogelijke positieve invloed kunnen bewerkstelligen. Hieraan liggen verschillende dilemma's ten grondslag die wij in dit discussiestuk beschouwen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de rol van de overheid versus de rol van fondsen (complementair of vervangend); richten op gevolgen van armoede versus oorzaken van armoede; wel of niet streven naar systeemverandering.

We laten eerst kort zien wat de ernst en omvang van de armoede- en schuldenproblematiek in Nederland is en wat daarvan de oorzaken en gevolgen zijn voor zowel de betrokken huishoudens als de samenleving. Daarna gaan we in op de vragen en uitdagingen die deze problematiek oproept voor alle betrokken partijen: publiek en privaat. Hiermee schetsen we een agenda voor een ieder die zich ten doel stelt een bijdrage te leveren aan het terugdringen van armoede en schulden. Daarbij gaan we ook al kort in op de randvoorwaarden voor en enkele voorbeelden van effectief handelen.

We zetten ook globaal uiteen welke maatschappelijke rollen fondsen kunnen spelen waarbij we een onderscheid maken tussen een rol op het niveau van individuele huishoudens, een rol die meer gericht is op het beïnvloeden van groepen huishoudens en een rol die tot doel heeft veranderingen te bevorderen door positie te kiezen in het maatschappelijk debat. Dit illustreren we met voorbeelden van enkele Nederlandse fondsen. Ten slotte schetsen we met welke dilemma's fondsen geconfronteerd worden wanneer we kijken naar de maatschappelijke ontwikkelingen en de doelen en rollen die zij kunnen kiezen.

Ten behoeve van dit discussiestuk hebben we gebruik gemaakt van de beschikbare literatuur en eerder onderzoek. Op enkele plaatsen verwijzen wij daar expliciet naar. Ten behoeve van de leesbaarheid hebben we de meeste bronnen opgenomen in een overzicht van geraadpleegde literatuur. Ook hebben we met een aantal fondsen gesproken om een beeld te krijgen van wat fondsen op dit moment doen op het terrein van armoede en schulden. Aan het eind van het essay hebben we een respondentenoverzicht opgenomen. Deze rondgang levert een impressie op, maar is geen representatief beeld. We illustreren de inspanningen en overwegingen van fondsen door de tekst heen met een aantal citaten. Omdat die puur als illustratie bedoeld zijn en niet als 'onderbouwing' worden de citaten anoniem weergegeven.

2 Omvang, aard, oorzaken en gevolgen van armoede en schulden

Armoede is relatief: armoede in Nederland is niet te vergelijken met die in Afrika of India. Maar ook de beoordeling ervan verschilt. Dit maakt dat armoede en schulden een thema vormen dat ook politiek van aard is. Niet alleen de vraag hoe ernstig armoede en schulden zijn (zie de politieke posities) maar ook waar het gaat om de oplossingen. Waar de ene kant van het politieke spectrum vooral de eigen verantwoordelijkheid benadrukt, besteedt de andere kant vooral aandacht aan de systeemorzaken van armoede en schulden. Omdat tot beide aspecten altijd 'waar' zijn, zullen fondsen steeds ook in het scala aan oorzaken en mogelijke oplossingen posities innemen die ook politiek geduid kunnen worden. Dat vereenvoudigt hun positie niet.

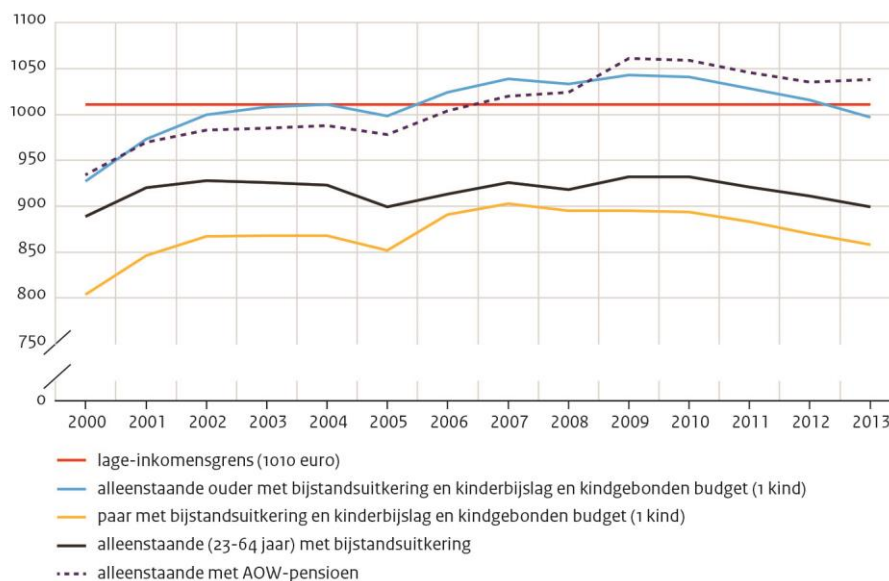
In 2011 zei minister-president Rutte "Armoede bestaat niet in Nederland". De andere kant van het politieke spectrum (SP) suggereert dat een groot deel van de Nederlandse bevolking in armoede zou leven. Dat de werkelijkheid in het midden ligt zal niemand verbazen. Dood gaan vanwege gebrek aan geld komt in Nederland niet voor. Toch zijn er talloze gezinnen waarin maar een paar keer per week een warme maaltijd op tafel verschijnt. Ook langdurige afsluiting van gas en licht is zeker geen uitzondering. En jaarlijks worden er nog steeds duizenden mensen, ook gezinnen, wegens huurschuld uit huis gezet. Kortom: armoede in de zin van het niet kunnen

voorzien in de noodzakelijke basisvoorzieningen bestaat wel degelijk in Nederland. In kille cijfers stelt het SCP (2016) dat in 2014 (laatst beschikbare cijfers) 810.000 Nederlanders onvoldoende inkomen hadden om hun basisbehoeften mee te bekostigen. Wanneer daar dan ook nog schulden bij komen ontstaat een situatie die vergaande gevolgen heeft voor de direct betrokkenen, maar ook voor de samenleving als geheel.

2.1 Omvang en aard

Een paar cijfers om een en ander te illustreren. Op het hoogtepunt van de economische crisis leefde zo'n tien procent van de Nederlandse huishoudens van een inkomen dat op of onder de zogenaamde lage-inkomensgrens[†] lag (in 2013 lag dit op € 1.010 per maand voor een alleenstaande en € 1.900 voor een paar met twee kinderen).

Lage-inkomensgrens en het gestandaardiseerd^a besteedbaar inkomen van enkele groepen op het beleidsmatig minimum, 2000-2013 (maandbedrag in euro's, in prijzen van 2013)

a Met het standaardiseren wordt bereikt dat het besteedbaar inkomen van huishoudens van verschillende omvang en samenstelling onderling vergelijkbaar wordt gemaakt. Zie noot 2 aan het slot van dit hoofdstuk.

Grafiek bron uit SCP, 2013: p. 16

Het aandeel armen dat langer dan drie jaar in armoede leeft is de afgelopen jaren toegenomen: de helft van de totale groep armen is momenteel langdurig arm. Dit is vooral dramatisch omdat de kans op uitstroom uit armoede na twee à drie jaar zeer laag wordt. Stromen in het eerste jaar

[†] Ter voorkoming van verwarring gebruiken wij hier alleen de cijfers die gerelateerd zijn aan dit armoede-criterium. Hoewel ook wij – samen met het SCP – van mening zijn dat het basisbehoeften-criterium een beter beeld geeft, maken wij deze keuze omdat er meer cijfers beschikbaar zijn die op het lage-inkomensgrens-criterium gebaseerd zijn.

nog zo'n 60% van de mensen uit de situatie van armoede, na drie jaar is de 'uitstroomkans' gedaald tot onder de 10%. Bovendien heeft het SCP (2016) laten zien dat het 'terugval' risico groot is: 40% van de groep wier inkomen boven de armoedegrens stijgt, valt binnen vijf jaar weer terug in armoede.

Armoede is bovendien niet gelijk verdeeld over de Nederlandse bevolking. Armoede is oververtegenwoordigd bij eenoudergezinnen en huishoudens met een migratie-achtergrond. Tegelijkertijd zien we dat in absolute zin de meeste 'arme huishoudens' alleenstaand zijn, direct gevolgd door (echt)paren met kinderen. Het idee dat het vooral zou gaan om alleenstaande ouders met kinderen (de bijna spreekwoordelijke 'bijstandsmoeders') komt dus niet overeen met de feiten. Dit zien we terug in de cijfers over kinderen die in armoede opgroeien: ongeveer twee derde van deze kinderen leeft in een gezin met twee ouders.

Een ander idee dat steeds minder lijkt te kloppen is het beeld dat armoede vooral voorkomt bij uitkeringsgerechtigden, met name ontvangers van een bijstandsuitkering. Het blijkt dat armoede steeds vaker ook voorkomt onder werkenden: inmiddels (cijfers uit 2014) bijna 50% van de armen werkt. Tenslotte zien we dat armoede sterk is oververtegenwoordigd bij mensen met een migratie-achtergrond: onder Turkse en Marokkaanse Nederlanders is bijna 30 respectievelijk 35% arm versus 10% van de Nederlanders zonder migratie-achtergrond.

Armoede en schulden zijn niet gelijk aan elkaar. Niet iedereen die in armoede leeft heeft schulden. Hoewel er veel voor nodig is in termen van zelfbeheersing, een sterk ondersteunend netwerk, geen 'ongeluk' in de vorm van ontslag, scheiding of een ernstige ziekte, zijn er nog steeds mensen die ondanks een langdurig zeer laag inkomen niet met (grote) schulden geconfronteerd worden. De kans om schulden op te lopen is echter wel degelijk groter naarmate het inkomen lager is. Aan de poort van de schuldhulpverlening zien we een sterke oververtegenwoordiging van mensen met een (bijstands)uitkering: in 2016 was dat 36% tegenover ongeveer 6% van de Nederlandse bevolking. Bovendien is er binnen de groep die zich bij schuldhulpverlening meldt een oververtegenwoordiging van mensen met een (zeer) lage opleiding: 50% heeft een lage tot zeer lage opleiding (maximaal vmbo).[‡] Op basis van gegevens uit de bestanden van het screeningsinstrument Mesis[§] kunnen we zeggen dat zo'n 20% van de mensen die zich voor schuldhulpverlening melden en de vragenlijst van Mesis[§] hebben ingevuld een migratie-achtergrond heeft.**

2.2 Oorzaken van armoede en schulden

Op *individueel* niveau zijn een laag opleidingsniveau, het ontbreken van lees-, reken- en digitale vaardigheden, verstandelijke beperkingen, chronische ziekte, weinig zelfvertrouwen en/of een steunend netwerk (sociaal en maatschappelijk kapitaal), maar ook life-events, zoals een scheiding, ongeval, baanverlies of gezinsuitbreiding risicofactoren voor het ontstaan van armoede

[‡] Betreft data voor 2016. In de Nederlandse bevolking lag dit aandeel in 2016 op 30%.

[§] Zie de managementrapportage 2016 op de download-pagina van www.mesis.nu.

** Dit duidt op een oververtegenwoordiging. Vermoedelijk is de oververtegenwoordiging groter omdat een deel van deze groep niet over voldoende kennis van het Nederlands beschikt om de vragenlijst in te (kunnen) vullen.

en schulden. Toch is hiermee niet het hele verhaal verteld. We weten inmiddels dat een aantal psychologische en gedragsfactoren van grote invloed is op de mate waarin mensen in staat zijn rond te komen met een laag inkomen, uit de situatie van armoede te geraken en al dan niet te voorkomen dat schulden ontstaan. Hiermee is niet gezegd dat armoede en schulden door gedrag veroorzaakt worden, maar wel dat er een samenhang is tussen bepaalde gedragsfactoren en het al dan niet in armoede terecht komen en/of schulden krijgen.

Voorbeelden hiervan zijn het vermogen tot zelfsturing en zelfregie, self-efficacy, zelfbeheersing, omgaan met schaamte, motivatie om de situatie te veranderen en dergelijke. Cruciaal is dat dit geen persoonskenmerken zijn, maar dat zij wel beïnvloedbaar zijn. Recent onderzoek heeft laten zien dat de mogelijkheden om deze psychologische factoren te ontwikkelen samenhangt met de onwankelbaarheid van de zogenaamde executieve functies van onze hersenen (Babcock, 2014; Jungmann e.a., 2017). Het zijn juist deze hersenfuncties die een grote rol spelen bij inspanningen om onze situatie en omstandigheden op korte en vooral langere termijn te veranderen. De mate waarin mensen in staat zijn deze te veranderen bepaalt tot op grote hoogte hun mogelijkheden om duurzaam uit de armoede en schulden te geraken.

Is armoede daarmee alleen een gevolg van aanleg, opvoeding en omstandigheden? Dat is zeker niet het geval. Op *institutioneel* niveau werken de toenemende complexiteit van de samenleving, digitalisering, bureaucratie en (ontoegankelijke) regelingen, tekortschietende dienst- en hulpverlening het ontstaan van armoede en schulden sterk in de hand. Bovendien zijn dit dezelfde factoren die ook voorkomen dat mensen hun eigen schulden kunnen oplossen of uit armoede kunnen ontsnappen (WRR, 2017; SER, 2017; SCP, 2016; Nationale Ombudsman, 2015).

Op *maatschappelijk* niveau vormen een ongelijke inkomens- en vermogensverdeling, conjuncturele ontwikkelingen, ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en migratie de achtergrond waartegen armoede zich aftekent (In 't Veld e.a., 2016). De transformatie van de arbeidsmarkt waardoor meer mensen flexwerken en het aantal zzp'ers toeneemt, zorgt voor een dalende inkomenszekerheid en grotere (individuele) risico's als het tegenzit. Grotere groepen dan vroeger zullen aan risicomanagement moeten doen om tegenvallers en inkomensverlies op te vangen (In 't Veld et al., 2016). Kwetsbare groepen zijn daar minder goed voor toegerust, en zijn minder goed in staat zelfstandig uit de problemen te komen als ze eenmaal ontstaan. De transformatie van de verzorgingsstaat doet een steeds groter beroep op de zelfredzaamheid van burgers (WRR, 2017). De mensen die minder zelfredzaam zijn, vallen in een complexer wordende samenleving met minder sociale vangnetten, het eerste buiten de boot: wij duiden dit aan met het begrip "bureaucratische paradox" (van Geuns, 2017): de mensen voor wie voorzieningen bedoeld zijn, komen klem te zitten in het systeem dat hen zou moeten helpen.

Dit overzicht van factoren laat zien dat armoede en schulden over het algemeen gevolg zijn van een samenspel van factoren op individueel, institutioneel en maatschappelijk niveau. Zo is bijvoorbeeld laagopgeleid zijn (een individuele factor) nadelig voor het vinden van de weg in het aanbod van dienst- en hulpverlening (institutioneel niveau) om werk te kunnen vinden op een flexibele en onzekere arbeidsmarkt (maatschappelijke context). Bij zowel het voorkomen van armoede en schulden, als bij het terugdringen ervan, is het van belang de interacties tussen de

verschillende niveaus in het oog te houden. Veranderingen op het ene niveau kunnen positieve gevolgen hebben op een ander niveau (bijvoorbeeld een aantrekkende arbeidsmarkt), maar tegelijkertijd kan de werkzaamheid van interventies op het ene niveau belemmerd worden door factoren op een ander niveau (zo profiteren hoogopgeleiden als eerste van een aantrekkende arbeidsmarkt). Effectieve armoedebestrijding, het duurzaam terugdringen van armoede en schulden, zou rekening moeten houden met die interactie-effecten.

2.3 Gevolgen van armoede en schulden

Armoede is een hardnekkig probleem, staat deels los van conjuncturele ontwikkelingen, en is een situatie die zowel individuele als maatschappelijke gevolgen heeft. Individuele schade en 'kosten' die leven in armoede met zich meebrengt zijn, behalve een gebrek aan geld en materiele zaken, lagere maatschappelijke participatie, sociale uitsluiting en stigmatisering, een laag zelfbeeld, gezondheidsproblemen, stress, verminderde zelfredzaamheid, minder kansen op de arbeidsmarkt en daarmee minder kansen om de situatie op eigen kracht te verbeteren (e.g. NIBUD, 2014). Kinderen die opgroeien in armoede doen het slechter op school, hebben een ongezondere leefstijl, overtreden vaker regels, schamen zich voor hun situatie, zijn vaker dan andere kinderen onzeker over zichzelf en zijn ook feitelijk vaker buitengesloten van sociale activiteiten als sport of hobbyclubs (NIBUD, 2014).

Op individueel niveau weten we sinds enige tijd dat de gevolgen van armoede diep ingrijpen: de stress die het met zich mee brengt heeft vergaande gevolgen voor het menselijk gedrag en denken (Mullainathan & Shafir, 2013). Er zijn zelfs wetenschappelijke publicaties die stellen dat gebrek aan geld en de daarmee gepaard gaande stress gevolgen heeft voor het functioneren en ontwikkelen van onze hersenen (Noble, et al., 2015; Barch et al., 2015). Juist die hersenfuncties die nodig zijn om met weinig geld rond te komen en uit schulden te komen, zoals plannen, organiseren, impulscontrole, komen onder druk te staan. Het verklaart voor een deel waarom mensen die met armoede en schulden te maken hebben vaak niet de dingen doen die nodig zijn om uit die situatie te komen.

Naast de persoonlijke gevolgen zijn er ook aanzienlijke maatschappelijke gevolgen van armoede en schulden. Armoede en schulden gaan veelal samen met oninbaarheid, lagere maatschappelijke en arbeidsparticipatie, hoger ziekteverzuim, een ongezondere leefstijl, hogere zorgkosten, intensieve hulpverlening aan betrokkenen. De maatschappelijke kosten van schulden zijn daarmee zeer aanzienlijk (NIBUD, 2014). Hoe eerder problematische schulden opgelost worden, hoe voordeliger dit voor de samenleving als geheel is (van Geuns, Jungman & Kruis, 2011). Niet alleen degenen die in armoede leven, maar ook de samenleving als geheel heeft dus belang bij het voorkomen en terugdringen van armoede en problematische schulden.

3 Uitdagingen

Juist omdat armoede zulke vergaande gevolgen heeft voor individu en maatschappij en is verankerd in de complexiteit van individuele, maatschappelijke (transformatie van de verzorgingsstaat) en institutionele (terugtrekkende overheid) niveaus, is het een probleem dat voor steeds meer vermogensfondsen op de agenda staat. Initiatieven om armoede en schulden

te verzachten, te verminderen, op te lossen of te voorkomen richten zich op de oorzaken en/of de gevolgen van armoede. In alle gevallen gaat het daarbij uiteindelijk om de vraag wat – gegeven het doel van de organisatie of het vermogensfonds – de meest effectieve weg is om dat doel te realiseren. Of het nu gaat om het voorkomen van nieuwe schulden of armoede, of het verzachten van de gevolgen van armoede. Dit kan gaan om individuele huishoudens of om groepen burgers. De pogingen om een positieve invloed te hebben op de problemen, hebben alleen zin wanneer ze effectief zijn.

Dat roept de vraag op wat al bekend is over de effectiviteit van initiatieven gericht op voorkomen of bestrijden van armoede en schulden. Bij het opzetten, uitvoeren en/of financieren van projecten of interventies op het gebied van armoede, moet altijd zo veel mogelijk rekening gehouden worden met wat wel en niet effectief is. Anders geformuleerd: welke activiteit (inhoudelijk en methodisch) draagt bij aan het beoogde effect en aan welke randvoorwaarden moeten inspanningen voldoen om effectief te zijn. Hoewel deze vragen binnen door onderzoek zeker nog niet volledig beantwoord zijn, zijn er wel aspecten en onderdelen waarover min of meer overeenstemming bestaat.

3.1 Inhoud programma's, projecten en interventies

Vanuit de traditionele filantropie wordt er nog steeds veel aan liefdadigheid gedaan door individuen, programma's en projecten te ondersteunen met giften. Hierbij worden vaak donaties gedaan aan projecten voor ad-hoc oplossingen. Deze vorm van filantropie is reactief (het idee van een hongerige voedsel geven). Men reageert aan aanvragen en richt zich op oplossingen van symptomen eerder dan het aanpakken van onderliggende oorzaken. Dit blijft een van de grote pijlers waarop filantropische fondsen projecten en initiatieven steunen.

Steeds vaker wordt de traditionele filantropie echter gecombineerd met meer strategische filantropie (Berlin, 2008; Kania et al, 2014). Deze vorm van filantropie richt zich meer op het bijdragen aan maatschappelijk nut. Dit vraagt dat fondsen vooraf al duidelijke kaders hebben waaraan ze aanvragen van projecten kunnen toetsen. Deze kaders kunnen dan betrekking hebben op onder meer de eigen rol, strategie en doelen van het fonds. Fondsen zetten in lijn met deze nieuwere vorm van filantropie vaker eigen projecten op, of dragen bij aan kennisontwikkeling en beïnvloeding van bestaande systemen, wetten, regels, normen en waarden. Deze vorm van filantropie is gericht op het idee dat je een hongerige niet alleen voedsel moet geven, maar juist moet leren vissen.

Nog een stapje verder gaat de katalytische filantropie, die zich volledig richt op verandering in plaats van liefdadigheid (Crutchfield et al, 2011; Kramer, 2009). Deze vorm zou de hongerige leren vissen, maar ook een bijdrage leveren aan de gehele maatschappelijke context door mogelijkheden te creëren voor economische ontwikkeling, de vis industrie op te zetten en uit te bouwen (zie: Monday Morning, 2013). Fondsen zetten bijvoorbeeld hun eigen projecten op en werken met het doel nieuwe betere systemen te ontwikkelen om oorzaken van de problemen aan te pakken of de bestaande systemen te veranderen en verbeteren. De ruimere context van een probleem (op micro-, meso- en macro-niveau) wordt bij katalytische filantropie betrokken bij de besteding van fondsen. De aanpak zal zich vaker richten op het niveau van (onderling

samenwerkende) organisaties of instituties, of het beïnvloeden van overheidsbeleid (Kania et al, 2014). De strategische en katalytische aanpak van filantropie vraagt veel meer plannen, organiseren en managen door de fondsen zelf van de eigen rol, positionering en doelstellingen.

Deze strategische verschuiving is te zien bij de beoordeling van de inhoud en methodiek van programma's, projecten en interventies. Hierbij kan een onderscheid gemaakt worden naar de beoogde veranderingen: op het niveau van individuele huishoudens/individuen, de omgeving en context, de institutionele structuur. Het gaat dan ook om institutionele en maatschappelijke verhoudingen en omstandigheden. Deze indeling sluit aan bij de indeling van de oorzaken en gevolgen voor armoede en schulden zoals hiervoor gepresenteerd en bij de steeds strategischer rol die filantropische fondsen spelen in armoede interventies.

Waar een project of interventie zich uiteindelijk op richt is afhankelijk van de problematiek of groep mensen die daarbinnen centraal staan. Om een goed antwoord te kunnen geven op vragen naar effectiviteit helpen de *randvoorwaarden* zoals geformuleerd in de WhatWorks-Criteria (zie hierna). *Inhoudelijk* is het van groot belang rekening te houden met de state-of-the-art inzichten uit wetenschap en onderzoek. Het gevaar is anders dat een project of interventie het 'verkeerde' doet. Een ander risico is dat geen rekening wordt gehouden met wat al lang bekend is over de vraag of en zo ja in welke mate en op welke manier een aanpak effectief is.

Het individu(ale huishouden) centraal

Sinds het verschijnen van het boek *Schaarste* (Mullainathan & Shafir, 2013) wordt bij het ontwikkelen en beoordelen van interventies steeds meer benadrukt dat de gevolgen van armoede voor het cognitief en sociaal functioneren van mensen in ogenschouw genomen moeten worden. Uit de psychologie van schaarste weten we dat mensen in een situatie van langdurige armoede als het ware in de 'spaarstand' gaan leven. Hoewel het op korte termijn verstandig is om geld uit te sparen en vooral over behoeftebevrediging op korte termijn na te denken (hoe halen we het eind van de maand?), werkt dit gedrag negatief uit op de verbetering van de situatie op langere termijn (hoe zorg ik voor een stabiel inkomen?). Het cognitief functioneren, dat juist zo belangrijk is voor het zoeken van oplossingen, loopt terug als gevolg van de stress die leven in armoede oproept. De zogenaamde executieve functies van onze hersenen komen onder druk te staan en daarmee onder andere het vermogen tot langetermijnplanning, emotieregulatie, zelfreflectie, beoordelen van situaties en personen en flexibel inspelen op veranderende omstandigheden (Goldstein & Naglieri, 2014). Het zijn juist deze hersenfuncties die we nodig hebben om met alles wat een situatie van armoede en schulden met zich brengt om te kunnen gaan. Er is sprake van een 'armoede-paradox': de stress die armoede en schulden oproepen, zet juist die hersenfuncties onder druk die we in die omstandigheid het meest nodig hebben.

De in de VS ontwikkelde aanpak Mobility Mentoring trekt recentelijk ook in Nederland veel aandacht (Jungmann e.a., 2017). De aanpak behelst intensieve hulp- en dienstverlening aan arme huishoudens, gericht op het verbeteren van de individuele cognitieve functies die onder druk staan door de stress van het leven in armoede. Idee is dat het leren nadenken over, plannen en managen van alle leefgebieden (huisvesting, werk, opleiding, opvoeding) voorop staat om te

ontsnappen aan armoede en schulden. Verbetering van de executieve functies van de hersenen staat voorop in de aanpak.

Interventies die rekening houden met de beperkte capaciteit van de hersenen onder stress zijn effectiever dan interventies die dat niet doen, zo zegt de theorie. Er is nog geen omvangrijk wetenschappelijk bewijs voor deze stelling. We zien wel dat interventies en dienstverlening die rekening houdt met inzichten uit de zogenaamde gedragsleer, toegevoegde waarde hebben (voor een overzicht zie: Doorn, van, van der Laan & van Geuns, 2017). Daarnaast weten we al langer dat methoden die inspelen op de persoonlijke omstandigheden van mensen effectiever zijn dan die welke dat niet doen (Wesdorp, e.a., 2010). Zo is er vrij veel bewijs dat motiverende gespreksvoering en oplossingsgericht werken effectiever zijn dan niet- of minder methodische vormen van begeleiding en ondersteuning. De meerwaarde van deze methodieken is aangetoond bij verslavingsproblematiek, in de jeugdzorg en bij re-integratie en armoedebestrijding. Het meeste bewijs komt overigens uit de Verenigde Staten waar veel meer onderzoek wordt gedaan naar de effectiviteit van hulpverlening dan in Nederland. Daarbij past overigens de waarschuwing dat iedere aanpak en interventie groeps- en omgevingsafhankelijk is: het een-op-een kopiëren van een aanpak naar een andere plek of doelgroep is niet altijd zinvol. De kans dat die aanpak elders even effectief is als daar waar de effectiviteit is aangetoond, is beperkt. Aanvullend onderzoek in Nederlandse context is hard nodig, als we willen profiteren van inzichten uit het buitenland.

We zien dat fondsen steeds meer een inhoudelijke onderbouwing eisen van projecten die ze ondersteunen. Het op individuele schaal 'goed doen' door leed te verzachten verdwijnt niet, maar wordt wel steeds vaker vergezeld door het ook steunen van projecten die meer structureel proberen de armoedesituatie op individueel niveau te verbeteren. Ter illustratie: fondsen kiezen niet alleen voor het lenigen van directe noden, zoals een kinderfiets, verjaardagsfeestje of kleding, maar financieren ook de exploitatie van een voedselbank, huiswerkbegeleiding voor kinderen uit kwetsbare gezinnen of de inzet van vrijwilligers bij schuldhulpverlening.

Daarnaast zien we dat fondsen zich richten op het terugdringen van armoede en schulden bij individuele huishoudens door niet alleen naar de gevolgen te kijken, maar ook naar de oorzaken. Dit varieert van preventieve initiatieven zoals het financieren van geldlessen op scholen tot het bevorderen van re-integratie op de arbeidsmarkt als middel om (meer) inkomen te genereren. Meestal gaat het daarbij om het leveren van een bijdrage aan bestaande maatschappelijke initiatieven die (extra) gefinancierd worden. Incidenteel worden initiatieven opgezet met en mogelijk gemaakt door fondsen.

"We richten ons enerzijds op het verlichten van urgente noden, met name voor groepen die in de samenleving over het hoofd worden gezien. Anderzijds ondersteunen we projecten die zich richten op participatie, meedoen: hulp bij het doen van de administratie, het opdoen van werkervaring. Dus symptoombestrijding en het vergroten van de zelfredzaamheid."

“Veel initiatieven zijn wel goed, maar richten zich op de gevolgen van armoede. Onze insteek is het aanpakken van de oorzaken van armoede.”

“Armoedebestrijding zit impliciet in al onze projecten, we steunen bijvoorbeeld al jaren het fonds bijzondere noden.”

De omgeving en context centraal

De laatste jaren is er steeds meer aandacht voor het verbeteren van hulp- en dienstverlening aan mensen in armoede en met schulden rekening houdend met eventuele beperkingen in taal-, reken-, digitale en cognitieve vaardigheden. Dit varieert van het vereenvoudigen van aanvraagformulieren voor inkomensvoorzieningen (van Doorn, van Geuns, van der Laan, 2016) tot het aanbieden van kinderopvang voor werkzoekende alleenstaande ouders (Damingier et al., 2015). Ook het terugdringen van het woud aan regels, voorwaarden en voorzieningen, het verlagen van de drempels tot hulp- en dienstverlening, en het veranderen van de manier waarop arme mensen of mensen met schulden worden aangesproken en begeleid, blijken effectieve (onderdelen van) interventies.

Institutionele wijzigingen staan centraal in benaderingen uit binnen- en buitenland die uitgaan van een benadering van armoede op basis van inzichten vanuit de gedragsleer (e.g. Bertrand et al, 2006; Damingier et al., 2015; Babcock, 2014; Bhargava & Loewenstein, 2015; Van Geuns, 2017). Het ‘Behavioral Insights Team’ in London en organisaties als Ideas42 in New York boeken succes met het vertalen van wetenschappelijke kennis naar interventies in beleid en uitvoering van armoedebestrijding. Ook in Nederland wint deze aanpak terrein (Van Geuns, 2017).

Versnippering van hulpverlening en langs elkaar werken van hulpverlenende instanties is een veelgehoorde klacht, ook van het gemeentelijk sociaal domein en uitvoerende instanties zelf. Een betere samenwerking *tussen* organisaties en snelle uitwisseling van gegevens is essentieel in de bestrijding van armoede en schulden. Dit kan samenwerking tussen overheidsorganisaties betreffen, maar nadrukkelijk ook organisaties in het maatschappelijk middenveld waaronder fondsen en de door hen gesteunde initiatieven.

Nederlandse fondsen zijn nog niet sterk gericht op het beïnvloeden van de context, de regels en randvoorwaarden waar mensen die in armoede leven en/of schulden hebben mee te maken hebben. Een enkel fonds steunt de introductie van interventies die voortbouwen op en gebruik maken van inzichten vanuit de gedragsleer, breder dan de psychologie van de schaarste die hierboven al werd genoemd. De desbetreffende activiteiten zijn vaak ingebed in activiteiten en systemen die geheel of gedeeltelijk ‘des overheids’ zijn. Omdat de meeste fondsen vooral activiteiten steunen die complementair zijn aan overheidsactiviteiten lijkt het erop dat zij zich niet op dit veld begeven. Een enkel fonds doet dat wel, mede om een alternatief voor

We hebben een project aangeboden als cadeau aan burgemeester Van Aartsen “Ja voor een kans”. Daar trekken we een half miljoen uit om 50 jongeren intensief te begeleiden naar werk. Het interessante is, dat dat samenviel met het voorstel van de wethouder om leer-werktrajecten af te schaffen. Daar vinden wij iets van, en dat laten we dan op deze manier blijken. Zo kun je sturing geven, iets neerzetten, publiciteit genereren.”

overheidsinspanningen neer te zetten. Hierbij speelt niet alleen het streven om ‘het systeem’ te veranderen of te beïnvloeden een rol, maar ook wil men laten zien dat er meer mogelijk is dan binnen het huidige (overheids-)systeem gebeurt. Maar primair lijken fondsen het veranderen van systemische en contextuele aspecten een verantwoordelijkheid en taak van de overheid te vinden.

Institutionele structuur centraal

Veelal zijn de wet- en regelgeving en de voorwaarden in beleid en uitvoering van armoede- en schuldenbestrijding zelf reden voor het ontstaan en verergeren van de problematiek. Het zoeken van oplossingen op dit niveau vergt veel tijd. Veelal gaat het hierbij niet alleen om wetstechnische en/of juridische veranderingen maar spelen ook ideologische en morele factoren een rol. Het terugdringen van stigmatiserende normen ten aanzien van armoede en schulden inclusief het ‘schuld-en-boete-denken’ dat op dit terrein nog steeds dominant is, is hiervan een voorbeeld.

Knelpunten voor het doeltreffend aanpakken van armoede- en schuldenproblematiek liggen vaak op dit niveau:

- het systeem van belastingheffing en toeslagen is zo ingewikkeld dat velen daar hun weg niet in weten te vinden en er – meestal onbewust – verkeerd gebruik van maken,
- complexiteit van procedures is ook een factor die ervoor zorgt dat het bereik van de aanvullende inkomensvoorzieningen die gemeenten bieden geen volledig bereik realiseren,
- ditzelfde geldt voor beleid en uitvoering van kwijtschelding van gemeentelijke heffingen,
- de posities van overheids- en private crediteuren verschillen van elkaar binnen wet- en regelgeving,
- de coördinatie tussen crediteuren van de rijksoverheid en hulpverlenende instanties is gebrekkig,
- de meerderheid van de mensen met problematische schulden ontvangt geen hulp van de overheid,
- het tempo van de schuldhulpverlening is traag,
- de gemeentelijke expertise is niet altijd adequaat,
- een groot deel van de schuldhulpverleningstrajecten is niet succesvol, en
- slechts zelden wordt er bij de vormgeving van armoede en schuldenbeleid en uitvoering daarvan echt gebruik gemaakt van reeds aanwezige wetenschappelijke kennis en/of wordt er ‘goed’ en verantwoord wetenschappelijk onderzoek naar de effectiviteit daarvan gedaan.

Wijzigingen in de systematiek van toeslagen en regelingen en herziening van het stelsel van schuldhulpverlening behoren tot de noodzakelijke ingrepen (In ’t Veld et al., 2016). Ook de Nationale Ombudsman (2015) en de SER (2017) pleiten hiervoor.

De overheid blijkt niet altijd voldoende effectief in het terugdringen van schuldenproblematiek en het verlichten van armoede. De redenen hiervoor zijn divers. Politieke ideologie en maatschappelijke normen over armoede en schulden spelen een niet te onderschatten rol; morele afwegingen klinken door in beleid (wie schulden maakt, moet boeten). Maar ook de tijdshorizon tussen verkiezingen werkt kortetermijn-denken bij de overheid in de hand. Structurele wijzigingen en kwaliteitsverbetering van werkprocessen, werkcultuur, samenwerking

en informatie-uitwisseling tussen instanties vergen een lange adem, een duurzame visie en wil. Juist vermogensfondsen zijn in de positie om visie en wil op langere termijn vorm te geven en systemische verbeteringen te stimuleren. Tegelijkertijd zijn ook fondsen niet immuun voor maatschappelijke opvattingen, morele oordelen of politieke overtuigingen die effectieve systeemhervormingen bemoeilijken. In de verkennende gesprekken met fondsen werd ons bovendien duidelijk dat sommige fondsen het ‘aanmatigend’ of zelf niet moreel te verantwoorden vinden om invloed op systeemniveau uit te oefenen.

“De legitimatie van dit fonds is dat wij maatschappelijk kapitaal verantwoord inzetten. Wij zijn niet democratisch gekozen, dus ik vind niet dat wij, alleen maar omdat we een bak met geld hebben, mogen pretenderen dat wij ‘real social change’ kunnen bewerkstelligen. Beïnvloeden, ja! Daar zijn we dol op. Maar we hebben niet de pretentie dat wij grote maatschappelijke problemen kunnen oplossen.”

Om armoede en schulden te voorkomen, te verminderen en op te lossen is het evenwel noodzakelijk om op institutioneel niveau oplossingen tot stand te brengen. Deels zal dat via de overheid en aanpassing van wet- en regelgeving moeten. Alternatief hiervoor is soms om te zoeken naar parallelle wegen die niet (geheel) afhankelijk zijn van de overheid. Voorbeelden daarvan zijn de in de VS door fondsen ontwikkelde programma’s (zoals United Way) waarbinnen fondsen een coördinerende rol op zich nemen. Ook een enkel Nederlandse fonds kiest voor deze aanpak, waarbij het zelf opzetten en leiden van projecten samengaat met het leren van projecten. Doorlopende evaluatie en effectmetingen zijn dan expliciet onderdeel van de benadering. Het belang van de betrokken organisaties is vooral effect sorteren en niet een bepaald politiek of ideologisch gelijk aantonen.

In Nederland zien we fondsen deze rol nog zelden of niet ‘pakken’. Dat heeft uiteraard alles te maken met de coördinerende rol die overheden in Nederland spelen. Een enkel fonds formuleert het zeer expliciet:

“Wij zijn a-politiek, en daar zit ook onze kracht, wij hoeven ons niet te houden aan collegeperioden. Als je wel wil ingrijpen op systeemniveau, begeef je je in een politiek krachtenveld. Wij opereren liever op de achtergrond, of kiezen ervoor om organisaties te ondersteunen die op hun beurt aan beleidsbeïnvloeding doen.”

We zien dit dilemma op meer plekken terug. Fondsen zijn zich enerzijds bewust van de rol die ze spelen in een – ook politiek – veld, maar willen geen evident politieke rol spelen. De rol van de politiek c.q. de overheid overnemen gaat fondsen in Nederland over het algemeen te ver. Hierdoor kiezen ze eerder een rol die complementair is aan die van de overheid. Dat kan gaan om het geven van directe financiële steun aan huishoudens in situaties waarin dat voor de overheid moeilijk is vanwege wet- en regelgeving. Maar het kan ook gaan om het ondersteunen van initiatieven die flankerend zijn aan door de overheid gefinancierde hulpverlening zoals steun aan vrijwilligersorganisaties (financiële maatjes) of voedselbanken. Tegelijkertijd lijken steeds meer fondsen wel te streven naar meer samenhang tussen de activiteiten die zij steunen. Zo is duidelijk zichtbaar dat een aantal fondsen meerjarige programma’s opzetten vanuit overkoepelende

doelstellingen. Dergelijke programma's hebben een focus zoals 'Opvoeden en opgroeien in armoede', 'Van schulden naar kansen' en 'Meedoen! Samen uit de Armoede'. Kenmerkend is dat ze meer jaren duren en een onderliggende 'filosofie' hebben.

Deze 'filosofie' houdt in het structureel bevorderen van zelfredzaamheid, het van elkaar leren en het versterken van de structuur van de organisaties die de projectvoorstellen en financieringsaanvragen indienen. Deze elementen zien we steeds bij de verschillende fondsen terugkomen. Hiernaast zetten steeds meer fondsen in op monitoren en evalueren van de gefinancierde projecten en de eigen programma's. De evaluaties worden door externe partijen en dus onafhankelijk uitgevoerd en strekken zich meestal uit over de hele programmaperiode. Wat we – nog - niet zien zijn effect- en impactmetingen met een RCT-opzet (Randomized Control Trial). Waarom dergelijke onderzoeken – die we in de VS wel veelvuldig zien – niet worden opgezet, is onduidelijk. Het kan aan de benodigde financiële middelen liggen: RCT-velonderzoek is duur. Het kan ook liggen aan het feit dat het onethisch geacht wordt om een deel van de potentiële doelgroep van een interventie die interventie te onthouden alleen om een goed effect onderzoek te kunnen uitvoeren. Blijkbaar wordt in die situaties liever een interventie uitgevoerd waarvan de effectiviteit onduidelijk is, dan dat een goed project inclusief RCT wordt opgezet waaruit duidelijke conclusies getrokken kunnen worden omtrent de effectiviteit van die interventie. In de VS en het VK zien we in het sociale domein een toenemend aantal RCT's gericht op het verkrijgen van inzicht in de effectiviteit. De ethische vraag speelt daar veel minder.

De tendens naar meer en gericht onderzoek vanuit de fondsen is desalniettemin duidelijk zichtbaar. Waar dat onderzoek vroeger nog wel een erg procesmatig en soms zelf 'obligaat' karakter had, gericht op het meten van output, wordt het nu veel meer op effectiviteit en impact gericht. Dit is mede ingegeven doordat fondsen zien dat veel initiatieven met de beste wil van de wereld en de beste bedoelingen gestart worden, maar daar niet zelden in blijven steken:

"We zien dat veel initiatieven te kort schieten, doordat de doelgroep niet helder is, de werkwijze niet goed of de relatie tot het doel niet duidelijk. Soms ook door gebrekkige lokale samenwerking. Nu ontwikkelen we een aanpak waarbij we projecten tijd geven om een Theory of Change te formuleren, dus beter uit te leggen wat de samenhang is tussen wat ze doen en welk doel dat dient. Dat vraagt veel tijd, voor reflectie en aanpassing, die er normaal gesproken niet is bij organisaties. Het betekent ook dat we voor onszelf een Theory of Change moeten vaststellen."

Fondsen geven zelf aan dat het zoeken naar de beste manier van monitoren en onderzoeken van zowel de outcome en impact van projecten/initiatieven als de inhoud ervan (wat maakt een initiatief effectief; wat zijn de werkzame bestanddelen). Deels is dit een praktische zoektocht (hoe doe je dat soort onderzoek, hoe zorg je ervoor dat initiatieven meedoen en zelf ook het belang van het onderzoek inzien, et cetera). Maar deels is het ook een meer principiële zoektocht: wie moet het onderzoek uitvoeren (onafhankelijk of vanuit de initiatieven zelf), hoe moet het opgezet zijn (zie hiervoor de discussie over RCT-designs), wat is de rol van de doelgroepen binnen de onderzoeken (zijn zij slechts object of ook mede-onderzoeker), et cetera.

3.2 Randvoorwaarden

Programma's, projecten of individuele interventies moeten eigenlijk altijd aan een aantal basale randvoorwaarden voldoen. Dit geldt op het terrein van armoede en schulden, maar eigenlijk ook breder in het 'sociale domein'. Ontwikkeld in de reclassering maar vertaald naar terreinen als de jeugdzorg en inmiddels ook het terrein van armoede en schulden (van Geuns, 2013) zijn er de zogenaamde 'What Works-criteria'. De vier belangrijkste 'What Works-criteria' lijken zeer voor de hand liggend, maar in de praktijk zien we dat ze niet of onvoldoende uitgewerkt worden. Het betreft (Poort, 2009):

Het risicoprincipe

Het risico op armoede/schulden moet bepalend zijn voor de intensiteit van de interventie(s). Hoe groter het risico, hoe intensiever de interventie of het geheel van interventies.

Wat is het doel van de interventie en past de intensiteit van de interventie bij het risico van de deelnemer(s) risico voor deelnemers waarop??

Het behoefteprincipe

Interventies moeten gebaseerd zijn op de oorzaken van armoede en/of (dreigende) schulden, en bij voorkeur op die oorzaken die rechtstreeks het ontstaan of voortbestaan van schulden tot gevolg hebben.

Wat heeft een deelnemer aan de interventie/het project nodig om de gewenste situatie c.q. gedragsverandering te kunnen realiseren en past de interventie daarbij?

Het responsiviteitsprincipe

De interventies moeten aansluiten bij de leerstijl, mogelijkheden en motivatie van de dader, bij zijn responsiviteit, en de meeste daders hebben meer aan oefeningen dan aan lessen.

Is de potentiële deelnemer voldoende gemotiveerd voor de interventie en zo nee, bestaat de mogelijkheid binnen de interventie om de cliënt te motiveren?

Wat is de leerstijl van de deelnemer en sluit de interventie daarbij aan?

Wat zijn de leermogelijkheden van de deelnemer en sluit de interventie daarbij aan?

Het integriteitsprincipe

Interventies moeten uitgevoerd worden zoals ze oorspronkelijk opgezet zijn, door getraind personeel dat voldoende (inhoudelijk) ondersteund wordt.

Wat zijn de (veronderstelde) voorwaarden voor de uitvoering van de specifieke interventie om effectief te kunnen zijn?

Wordt aan die eisen voldaan?

Over welke kennis en vaardigheden moeten de begeleiders van de specifieke interventie beschikken om deze goed te kunnen begeleiden?

Beschikken de begeleiders van de specifieke interventie over die kennis en vaardigheden?

Het hanteren van deze criteria bij de ontwikkeling van programma's, projecten en interventies is zoals gezegd randvoorwaardelijk voor effectiviteit. Het is zeker (nog) niet genoeg. Om daadwerkelijk effectief te zijn gaat het ook om inhoud van de antwoorden op de hierboven gepresenteerde vragen. Wel is het zo dat ze zeer goed aansluiten bij en geïncorporeerd kunnen worden bij het opzetten van een Theory of Change.

Veel fondsen hanteren bij de besluitvorming over het geven van ondersteuning geen formele criteria zoals de WhatWorks-criteria. Soms lijken de vragen die in de aanvraagformulieren staan, er overigens wel op. Ook hebben we het idee dat fondsen niet van project- en financieringsaanvragers vragen om aan te tonen of en zo ja hoe 'hun' project of methodiek op enigerlei wijze evidence-based is. Waar dat in bijvoorbeeld de VS een alom geaccepteerde benadering is, zien we dat in Nederland veel minder. Ook de vraag naar het hanteren van een Theory of Change wordt zeker niet altijd gesteld. Dit uitgangspunt vertoont overeenkomsten met de WhatWorks-Criteria: een project heeft in ieder geval een inhoudelijke, waar mogelijk op wetenschap en/of onderzoek gefundeerde redenering die aangeeft waarom men denkt dat het beoogde doel bij de beoogde doelgroep in het uit te voeren project gerealiseerd zal worden. Daarbij moet ook duidelijk zijn waarom de ingezette methodiek, aanpak, middelen, menskracht of instrumenten bijdragen aan het doel. Dat hoeft niet geheel vast te staan. Ook een aanpak die gedurende het project verandert omdat de oorspronkelijke opzet toch niet bleek te werken, kan hieraan voldoen. Maar een project dat een dergelijke inhoudelijke redenering niet heeft, is vermoedelijk minder of misschien zelfs niet effectief.

Er kunnen dus inhoudelijke en randvoorwaardelijke eisen worden geformuleerd waar projecten aan zouden moeten voldoen om effect en impact te hebben. Maar het feit dat het mogelijk is dergelijke voorwaarden te formuleren, wil nog niet zeggen dat fondsen dat ook altijd doen. Deze en andere 'eisen' voor effectiviteit roepen een aantal dilemma's op waarvan wij denken dat fondsen daar bewust of onbewust mee te maken hebben. In het laatste deel van dit essay presenteren wij deze dilemma's of uitdagingen.

4 Uitdagingen voor fondsen

De 'uitdagingen die wij zijn tegengekomen bij onze weg door de literatuur en langs verschillende fondsen hebben te maken met de vraag naar de rol die fondsen zouden kunnen en willen spelen. Wij gaan op die uitdagingen in die naar onze mening van belang zijn voor de wijze waarop fondsen het thema armoede tot een focusgebied hebben gekozen en hoe zij daar uiteindelijk invulling aan geven.

De uitdagingen hebben betrekking op:

- Reactief versus proactief
- Wel of niet streven naar systeemverandering

- Focus op gevolgen of op oorzaken van armoede/schulden
- Gericht op resultaten of op impact
- Effectmetingen: hoe en waarom?
- Verhouding ten opzichte van de overheid: complementair of vervangend
- Wel of niet experimenteel onderzoeken versus wel of niet evidence-based werken

Reactief versus proactief

Van oudsher geven filantropische fondsen donaties en zijn ze reactief in de reactie op de aanvragen die binnen komen. De laatste jaren is dat steeds verder verschoven naar een meer proactieve rol waarbij fondsen gericht op zoek gaan naar projecten die binnen hun missie passen of fondsen ontwikkelen hun eigen projecten. Hierbij gaan fondsen steeds gericht op zoek naar samenwerking met andere fondsen, instanties of de overheid. Vaak zoeken fondsen een balans tussen reactief financieren en proactief financieren en implementeren, maar er zijn ook fondsen die nog steeds of het een of het ander doen. Een proactieve manier van werken vraagt van fondsen om een andere benadering van de strategieën die ze hanteren, de relatie tussen de doelen van het fonds en de projecten die ze ondersteunen, de manieren van samenwerken en de rollen van fondsen, projecten en andere partners daarbinnen. Sommige fondsen richten zich daarbij op start-ups, andere fondsen richten zich weer meer op scale-ups. Dit vraagt van fondsen ook om na te denken over een goede manier om zich weer terug te trekken uit projecten waarin ze op proactieve manier hebben geïnvesteerd.

De vragen die dit oproept zijn of fondsen de traditionele manier van werken moeten loslaten en wat dit dan betekent voor de strategieën die ze hanteren, de doelen (impact) die ze hebben, de verantwoordelijkheid die zij voor het realiseren van die doelen nemen, de rol die ze nemen en de samenwerkingsverbanden die ze aangaan? Bij een keuze om de traditionele manier van werken geheel of gedeeltelijk te verlaten stelt zich de vraag naar een verantwoorde exit strategie en hoe kunnen fondsen die kunnen ontwikkelen?

Systeemverandering

Alle fondsen waarmee wij spraken beaamen dat armoede en schulden ook systemische oorzaken hebben. Zij verschillen echter in hun reactie daarop. Het ene fonds ontwikkelt expliciet een strategie waarmee ook systeembeïnvloeding wordt beoogd, terwijl het andere fonds daar nadrukkelijk van weg blijft. De systeemverandering of –beïnvloeding die beoogd wordt, wordt soms direct nagestreefd door te pogen het gedrag van sleutelactoren binnen het systeem te veranderen maar meestal betreft het meer indirecte vormen van beïnvloeding. Deze indirecte beïnvloeding zegt men op verschillende manieren uit te oefenen variërend van samenwerken met de overheid en andere partijen tot laten zien hoe het anders en beter kan, bijvoorbeeld door te streven naar evidence-based werken en de kennis daarover te verspreiden. De meeste fondsen stellen zich echter bescheiden op in hun ambities en vinden ook dat zij hun maatschappelijke rol niet te groot moeten maken.

“We hebben niet de pretentie dat wij grote maatschappelijke problemen kunnen oplossen.”

De vraag die dit oproept is of en in welke mate fondsen direct of indirect invloed willen en kunnen uitoefenen op het institutionele niveau van ‘het systeem’.

Gevolgen of oorzaken van armoede en schulden

De meeste, zo niet alle, fondsen beantwoorden de vraag of zij zich moeten richten op de gevolgen of de oorzaken van armoede en schulden met ‘beide’. Tegelijkertijd zien we dat de wijze waarop fondsen zich op deze aspecten richten varieert. Het ondersteunen van projecten gericht op de gevolgen van armoede lopen sterk uiteen: van het ondersteunen van voedselbanken en het inzetten van vrijwilligers bij schuldhulpverlening, tot het betalen van abonnementen van sportverenigingen en het verstrekken van winterkleding. Inspanningen gericht op de oorzaken van armoede en schulden kennen ook een brede spreiding: bevorderen van arbeidsparticipatie (en daarmee verwerven van een hoger inkomen), steunen van empowerment- en coaching programma’s gericht op meer zelfredzaamheid tot het bevorderen van geletterdheid.

We zien dat de inspanningen gericht op oorzaken van armoede en schulden vooral het niveau van individuele burgers en huishoudens adresseren. We zien veel minder initiatieven gericht op oorzaken op andere niveaus (institutioneel, maatschappelijk): hoewel fondsen de gevolgen van systeemorzaken wel proberen te verzachten zoals bij het ondersteunen van het aanvragen van aanvullende inkomensvoorzieningen, zien we slechts beperkte initiatieven om de systeemorzaken zelf te beïnvloeden. Voor zover dat gebeurt, doen fondsen dat door de publiciteit te zoeken om aandacht te vragen voor ‘systeemfouten’ of gevolgen van bezuinigingen door de overheid, of door op politiek niveau druk uit te oefenen om wet- en regelgeving te wijzigen. De meerderheid van de fondsen is hier echter terughoudend in.

Dit roept de vraag op of het een taak van fondsen is om oorzaken van armoede en schulden weg te nemen voor zover die niet op het niveau van individuen of huishoudens liggen?

Effecten of impact

Het gaat hier om de vraag waaraan de fondsen de uitkomsten van hun inspanningen afmeten. We stellen een verschuiving vast van niet-meten naar wel meten van output tot meten van outcome. Fondsen raken steeds meer geïnteresseerd in de vraag of de door hen gesteunde initiatieven bijdragen aan een bepaalde doelstelling. Een concreet voorbeeld betreft het steunen van de inzet van vrijwilligers bij thuisadministratie. De output is hier het aantal ingezette vrijwilligers en het aantal huishoudens dat door vrijwilligers geholpen is. De outcome is hier te meten in de mate waarin de gesteunde huishoudens hun doelen gerealiseerd hebben, zoals het financieel zelfredzamer worden of het toegelaten worden tot een schuldregeling. De impact zou in dat geval meer op het niveau van de gemeenschap waarbinnen de gesteunde initiatieven actief zijn gemeten kunnen worden. De vraag is dan meer “zien we in de desbetreffende gemeenschap (wijk, buurt, anderszins) een afname van schulden en een toename van de financiële zelfredzaamheid?”.

De vraag die we hieraan koppelen is of fondsen zich vooral moeten blijven richten op het realiseren van outcome en dat streven moeten versterken of dat zij zich ook moeten richten op het realiseren van impact.

Effectmeting

Wanneer fondsen ernaar streven effect (outcome) te sorteren is het logisch de vraag te stellen in hoeverre zij dat ook willen vaststellen. Dat roept de vraag op naar de mate waarin fondsen metingen uitvoeren en hoe zij dat doen. Hiervoor hebben we al vastgesteld dat fondsen in Nederland (vrijwel) geen RCT's (experimenteel onderzoek) uitvoeren. Toch willen zij wel weten of wat zij doen ergens toe bijdraagt. In het empirisch effectonderzoek binnen het sociaal domein worden twee 'niveaus' onderscheiden. Naast de 'gouden standaard' van het RCT-onderzoek is dat het onderzoek waarin gewerkt wordt met nul-, een- en soms ook nog tweemetingen. Daarmee wordt achterhaald of er op het niveau van de deelnemers een verandering is opgetreden. Vervolgens wordt gekeken of deze verandering inhoudelijk en theoretisch verklaard kan worden vanuit de opzet en onderbouwing van de interventie. Indien dat het geval is, wordt de interventie 'aannemelijk effectief' beoordeeld.^{††} Er kan weliswaar geen causaliteit aangetoond worden (daarvoor is een controlegroep nodig), maar het is wel aannemelijk dat de interventie tot de gemeten verandering heeft geleid. Uiteraard zijn er ook andere onderzoeksdesigns beschikbaar. Wat echter steeds blijft staan is dat het gebruik maken van inzichten vanuit de wetenschap en eerder onderzoek op een of andere manier z'n plaats zou dienen te krijgen in de opzet en uitvoering van projecten. Fondsen zoeken wel vrijwel allemaal naar wegen om dat te realiseren en mede daardoor een grotere effectiviteit en impact te bereiken.

Dit roept de vraag op of fondsen bereid zijn voldoende middelen vrij te maken om een goed onderbouwd antwoord te krijgen op de vraag of hun inspanningen wel effectief (genoeg) zijn en doen wat ze beogen te doen.

Complementariteit aan de overheid

Veel fondsen 'worstelen' met de vraag hoe zij zich dienen te verhouden tot de overheid. Moeten zij hun eigen koers varen of moeten zij aansluiten bij het overheidsbeleid en daar complementair aan zijn. Complementariteit neemt bijvoorbeeld de vorm aan van het ondersteunen van de inzet van vrijwilligers in de voorbereiding van schuldregelingen. De bezuinigingen bij de overheid hebben ertoe geleid dat een deel van de hulpverlening (op orde krijgen van administratie, opvragen informatie schuldeisers, en dergelijke) door professionals onder druk is komen te staan. Met name bij complexere cliëntsituaties is de inzet van vrijwilligers onontbeerlijk geworden. Hier zorgen fondsen dus voor complementaire dienstverlening. De ondersteuning van bijvoorbeeld voedselbanken kan ook als zodanig gezien worden. Een eigen koers zou eruit kunnen bestaan dat een fonds zelf schuldsaneringen op gaat zetten met hulp van daarin gespecialiseerde organisaties. Er wordt dan een parallelle uitvoering opgezet deels met het doel om te laten zien dat effectievere vormen van uitvoering mogelijk zijn. Dat zou bijvoorbeeld ook kunnen op het terrein van arbeidstoeleiding. Tot op heden zien we dat soort initiatieven in Nederland slechts incidenteel.

^{††} Zie o.a.: <http://www.nji.nl/De-effectladder>.

De vraag die dit oproept is of fondsen alleen complementair aan de overheid willen zijn of ook – al dan niet tijdelijk – parallelle uitvoeringsstructuren moeten opzetten om de effectiviteit daarvan te onderzoeken en waar mogelijk aan te tonen.

Opvullen lacunes overheid

Aansluitend op het vorige punt is de vraag of de fondsen lacunes die de overheid bewust of onbewust laat vallen moeten opvullen. Dit punt onderscheidt zich van het vorige omdat het hier vooral gaat om de vraag of fondsen bezuinigingen door de overheid willen compenseren. Heel concreet gaat het in sommige gemeenten bijvoorbeeld om het schrappen van bepaalde vergoedingen vanuit de bijzondere bijstand of van zogenaamde ‘witgoedregelingen’. Vaak worden deze keuzes gemaakt op grond van een dubbele argumentatie: dergelijke regelingen zouden de zelfredzaamheid van burgers ondergraven en ze kosten teveel geld. Wanneer de betrokken huishoudens vervolgens bij wijkteams aankloppen worden zij doorverwezen naar fondsen voor urgente noden of fondsen zoals het Nationaal Fonds Kinderhulp. Het plaatst fondsen – zeker in individuele gevallen – voor vrijwel onmogelijk dilemma’s.

De vraag is of fondsen er zijn om voor individuen rampzalig uitpakkende, beleidskeuzes van de (lokale) overheid te compenseren of dat ze de overheid met haar neus op de gevolgen wijst door in schrijnende gevallen toch niet te helpen.

Evidence-based versus experimenteren

De vraag waarom een gefinancierd project, een gesteunde organisatie of zelfs een heel fonds doet wat het doet, roept de vraag op naar onderbouwing. We zijn op de relevantie van deze onderbouwing reeds ingegaan. In de wereld van armoede en schulden neemt de afgelopen jaren de roep om evidence-based werken toe. En omdat er, zoals al eerder gezegd, slechts beperkt inzicht is in de effectiviteit van specifieke interventies, is het maar de vraag of het redelijk is om te eisen dat de toegevoegde waarde van een project is aangetoond. Ook kan de vraag gesteld worden of er een wetenschappelijke redenering te formuleren is op grond waarvan zoals van Yperen & Veerman (2008) dat noemen de beoogde aanpak/interventie ‘aannemelijk effectief’ is. Staat het streven naar evidence based werken niet op gespannen voet met het ontwikkelen van geheel nieuwe initiatieven of experimenten. De vraag is dus:

Moeten fondsen bij het steunen van initiatieven altijd streven naar een zo groot mogelijke onderbouwing vanuit wetenschap of onderzoek of moeten ze ook ruimte laten voor innovatieve en dus per definitie niet bewezen benaderingen die experimenteel getoetst worden?

5 Conclusie

Wat dit stuk heeft laten zien is dat armoede een groot en groeiend maatschappelijk probleem is in Nederland. Daarnaast is armoede ook een veranderend probleem. Zo klopt het beeld steeds minder dat armen vooral uitkeringsgerechtigden zijn en zijn er steeds grotere en ook andere groepen armen, zoals o.a. werkenden. De ontwikkelingen rondom deze complexe problematiek vraagt om nieuwe en andere benaderingen voor de aanpak ervan. Benaderingen waarin samenwerking tussen verschillende actoren zoals gemeenten, maatschappelijke organisaties en fondsen noodzakelijk lijken.

Door de gelaagdheid van de armoede- en schuldenproblematiek zijn de problemen niet alleen complex, maar ook politiek. Iedereen vindt iets van armoede en iedereen vindt iets van schulden. Dit is verweven in de heersende en vaak hardnekkige normen en waarden van onze samenleving en dit heeft ook zijn weerslag op de aanpak ervan. Veel Nederlandse fondsen werken op het gebied van armoede interventies, maar dan specifiek gericht op specifieke groepen, problemen of gevolgen. Dit gebeurt op verschillende strategische manieren, door proactief projecten te ontwikkelen op basis van innovatieve ideeën of voortbouwend en ondersteunend van de structuren die er al bestaan. Het gebeurt ook door de effectiviteit en de progressie van de projecten te volgen en te meten, door samenwerking met de overheid of juist beïnvloeding daarvan en door iets te doen aan de gevolgen van armoede. Deze fondsen hebben echter ook te maken met veranderende ontwikkelingen. Dit roept vragen op over de aanpak van de problematiek en mogelijke andere insteek van de interventies.

Deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat fondsen zeker kunnen bijdragen aan de oplossingen voor armoede problematiek, maar tegelijkertijd staan zij ook voor grote uitdagingen. Met een terugtrekkende rol van de overheid, stijgende economische kosten voor gezinnen en alleenstaanden en meer beroep op de zelfredzaamheid van de burger, staan fondsen voor verschillende uitdagingen zoals wij hierboven hebben geschetst. Moeten fondsen in het gat springen dat de overheid achterlaat en hoe kan tegelijkertijd de complementariteit met de overheid worden gewaarborgd? Moet worden voortgebouwd op bestaande systemen en structuren of moet er drastische vernieuwing komen? Hoe kun je als fonds een verschil maken en effectief zijn en hoe meet je dat? Moet er risico genomen worden en wat is dan de marge? Moeten fondsen zich richten op oorzaken of gevolgen en hoe vindt je de juiste balans? Al deze vragen spelen in de dagelijkse praktijk en niet alleen bij fondsen.

Fondsen kunnen het verschil maken als het gaat om armoede interventies. Juist op de gebieden van innovatie, testen, leren, kennis bundelen en samenwerken, kan een verschil worden gemaakt. Fondsen hebben daarin de unieke positie dat ze meer onafhankelijkheid hebben dan bijvoorbeeld maatschappelijke organisaties of overheden. Een belangrijke vraag is dan: waar blijft de vernieuwingsagenda? En hoe ziet die vernieuwingsagenda er dan uit? Welke rol moeten of kunnen fondsen daarin spelen? Een andere vraag die wij de lezer willen stellen is: hoe zou een samenleving zonder armoede eruit zien, wat is daarvoor nodig en welke rol is daarin weggelegd voor filantropische fondsen?

Geraadpleegde literatuur

Algemene rekenkamer (2016) *Aanpak problematische schulden*. Den Haag.

Babcock, E. (2014) Rethinking Poverty: Recent discoveries in brain science shed light on what holds the poor back—and on how to help them get ahead. *Stanford Social Innovation Review*, 3.

Berlin, G. (2008). MDRC Prepared for the Charles Stewart Mott Foundation “Defining Poverty Reduction Strategies” Project. Zie hier voor de online versie: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2012/04/berlin_paper.pdf

Centraal Bureau voor de Statistiek (2015) Armoede en sociale uitsluiting 2015. Den Haag.

Daminger, A., Hayes, J., Barrows, A., Wright, J. (2015) *Poverty Interrupted: Applying Behavioral Science to the Context of Chronic Scarcity*. Ideas42, New York.

Doorn, van, van der Laan & van Geuns (2017) Armoedebestrijding: geen kwestie van rekenen maar van psychologie. Hoe gemeenten niet-gebruik van inkomensvoorzieningen kunnen terugdringen. In: Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken, Winter 2016, Nummer 4, pp. 8-11.

Geuns, R. van (2017) Effectieve armoede-interventies. Lessen uit de gedragsleer. Op: <http://www.schuldenlab070.nl/kennisbank/> (14-4-2017).

Geuns, R.C. van, N. Jungmann, G. Kruis, P. Calkoen & M. Anderson (2011) *Schuldhelpverlening loont! Een onderzoek naar de kosten en baten van schuldhelpverlening*. Regioplan, Amsterdam.

Goldstein, S. & Naglieri, J.A. (Eds)(2014) *Handbook of executive functioning*. Springer, New York. In 't Veld, R., Westerbeek, J. & Winters, R. (2016) *Een onbemand probleem. Voorstudie maatschappelijke kosten-baten analyse schuldenproblematiek*. Tilburg University.

Jungmann, N., Wesdorp, P. & Duinkerken, G. (2017) *De eindjes aan elkaar knopen. Cruciale vragen bij financiële problemen in de wijk*. Platform 31, VNG.

Kania, J., Kramer, M. and Russell, P. (2014) Strategic Philanthropy for a Complex World. *Stanford Social Innovation Review*. Zomer, september 1: 26-37.

Mullainathan, S. & Shafir, E. (2013). *Scarcity. Why having too little means so much*. Time Books, Henry Holt & Company LLC, New York, NY.

Nationale Ombudsman (2016) *Burgerperspectief op schuldhelpverlening. Een onderzoek naar de ervaringen van burgers met schuldhelpverlening*.

NIBUD, Madern, T. (2014) *Overkoepelende blik op de omvang en preventie van schulden in Nederland*. Utrecht.

Noble, K.G. & Sowell, E.R. (2015) Family income, parental education and brain structure in children and adolescents. *Nature Neuroscience* (18) pp. 773–778

Sociaal Economische Raad (2017) *Opgroeien zonder armoede*. Den Haag.

Sociaal en Cultureel Planbureau (2013, 2014) *Armoedesignalement*. Den Haag.

Sociaal en Cultureel Planbureau (2016) *Armoede in kaart*. Den Haag.

Sociaal en Cultureel Planbureau (2016) *Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland*. Den Haag.

Wesdorp, P., E. van Hooft, G. Duinkerken & R. van Geuns (2010) *Het heft in eigen hand. Sturen op zelfsturing*. Den Haag (RWI).

WRR (Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid) (2016) *Eigen schuld? Een gedragswetenschappelijk perspectief op problematische schulden*. Den Haag.

WRR (Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid) (2017) *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Den Haag.

Geïnterviewde organisaties en personen

Anne de Raaf – Fonds1818

Boudewijn de Blij – Fonds 1818

Job Rijnveld – Adessium

Floris Noordhoff – Stichting Verre Bergen

Harriet Vinke – Instituut GAK

Maarten van Dongen - Porticus

Niels van Zeben – Oranje Fonds

Ria de Jong – Adessium

Rik Imhof – Instituut GAK